

kod promjene ekonomsko-socijalne strukture stanovništva. Dakle, djelovanje socijalno-ekonomskih činilaca na razinu i smjer kretanja fertiliteta i mortaliteta nije izravno, već posredno. U spomenutim činjenicama autorica vidi veliko značenje proučavanja struktura stanovništva za demografsku teoriju i analizu, napose u određivanju uloge tzv. ljudskog faktora u ekonomskom razvitku neke zemlje.

Sedmo poglavlje ovoga rada je ujedno i najopsežnije, a posvećeno je ekonomskoj strukturi stanovništva i društveno-ekonomskom razvitku. Popis stanovništva izvor je podataka o ekonomskoj strukturi stanovništva. Među popisnim obilježjima stanovništva važnu grupu čine ekonomska obilježja. Pomoću njih upoznajemo ekonomsku strukturu stanovništva. Kao osnovna obilježja koja se popisuju, autorica nabraja: ekonomsku aktivnost, privrednu djelatnost i granu, zanimanje, položaj u zanimanju, sektor vlasništva, stanovništvo prema obilježju naselja (gradsko, mješovito, seosko), itd. Ekonomska struktura stanovništva razmatra se u užem i širem smislu. U užem smislu razumijeva strukturu stanovništva prema ekonomskoj aktivnosti, djelatnosti i zanimanju, dok pod ekonomskom strukturom u širem smislu razumijemo strukturu prema gore navedenim obilježjima, i šire, na primjer, podjela domaćinstava prema izvorima i veličini prihoda, prosvjetnim obilježjima, i sl. Budući da se ovi podaci crpe iz popisa stanovništva, oni se u pravilu kvantificiraju. Autorica napominje da polaznu osnovu za proučavanje ekonomske strukture stanovništva čini ekonomska struktura aktivnog stanovništva, t.j. radne snage.

Kao što je već spomenuto, u ovom, veoma iscrpnom poglavlju, raščlanjuje se i analizira svako popisno ekonomsko obilježje posebno, da bi se na kraju moglo rezimirati kakve su demografske posljedice promjena u ekonomsko-socijalnoj strukturi stanovništva Jugoslavije.

Posljednje, osmo poglavlje odnosi se na problem populacione politike i politike radne snage koje uglavnom zadire u pitanja projekcije demografskih procesa.

U bogatom popisu literature zainteresirani čitalac moći će se informirati o postojećim publikacijama na temu demografije.

Božena Vranješ-Šoljan

DESANKA STAMATOVIĆ: ČITALIŠTA U SRBIJI U XIX VEKU

Beograd 1984.

Općenito je poznato da je čitaonički pokret u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda u prošlom stoljeću odigrao vrlo značajnu ulogu. U doba kada su sazreli društveni uvjeti za organiziranu političku i kulturnu djelatnost preporodnih snaga, kao specifičan vid udruživanja čitaonice postaju središta iz kojih je potekao cijeli niz preporodnih političkih i kulturnih inicijativa — moglo bi se za njih reći da su postale žarišta preporodnog pokreta općenito. Značenje čitaonica može se sagledati na djelatnosti čitaonice u Zagrebu, osnovane 1838. god. (nakon varaždinske i karlovačke) u okvirima ilirskoga pokreta;

zagrebačka Čitaonica bila je izvorište cijeloga niza inicijativa mladih iliraca — od osnivanja Matice ilirske, Narodnog muzeja i biblioteke, Narodnog doma, preko akcije za otvaranje stalnog kazališta u Zagrebu, do pokretanja časopisa »Kolo« i širenja čitaoničkoga pokreta u ostalim hrvatskim gradovima. Iako je rad ilirskih čitaonica zamro u vrijeme apsolutizma, od vraćanja ustavnosti, šezdesetih godina i dalje, osnivaju se u Banskoj Hrvatskoj mnoge od njih, a osobito postaju značajne u doba razbuktavanja hrvatskog narodnog preporoda i organizirane djelatnosti u njegovim okvirima u drugoj polovini stoljeća u Istri i Dalmaciji. Nakon osnivanja Narodne čitaonice u Splitu 1862. godine, čitaonice dobiva niz dalmatinskih gradova, paralelno s jačanjem preporodnog pokreta. Identična je situacija i sa Istrom (s Kvarnerskim otocima), u kojoj su čitaonice — nakon prve, osnovane u Kastvu 1866. godine, također preuzele istaknutu ulogu organiziranja kulturnog života hrvatskog stanovništva Istre i političkog otpora stranim presizanjima.

Dijeleći povijesnu sudbinu s Hrvatima i Slovencima u Habsburškoj Monarhiji, i vojvođanski Srbi započeli su s osnivanjem čitaonica paralelno s čitaoničkim pokretom u doba ilirskoga organiziranja snaga (prva je osnovana u Rigu 1841). Nakon pada apsolutizma, zajedno s jačanjem nacionalnog pokreta koji će kulminirati s Ujedinjenom omladinom srpskom, i u Vojvodini čitaonice — uz poznata đaćka i omladinska udruženja — ponovo preuzimaju važnu ulogu u okupljanju nacionalnih snaga i jačanju ideje o nacionalnoj integraciji. Šezdesetih je godina počela s čitaoničkim pokretom i Slovenija, pa je nakon tršćanske »Slovenske čitalnice« osnovane 1861. god. (značajne i za istarske Hrvate te pripadnike ostalih slavenskih naroda u Trstu) otvoren veći broj čitaonica po slovenskim gradovima. Kao mjesta nacionalnog okupljanja, čitaonice su se javile i u Bosni i Hercegovini i prije austrijske okupacije (Banja Luka, 1866), a nakon 1878. god. prva će početi djelovati osamdesetih godina u Sarajevu. Crnogorci su također sredinom stoljeća započeli s otvaranjem čitaonica (Kotor, 1848), a kasnije će Cetinjska čitaonica (1868) inicirati više značajnih kulturnih poduhvata te organizirati čitaonice u nizu mjesta.

I na teritoriju Srbije čitaonice su imale značajnoga udjela u nacionalnom životu, iako njihova funkcija nije bila jednaka ulozi koju su one odigrale među jugoslavenskim narodima pod vlašću Habsburške Monarhije. Problematiči hrvatskih, slovenskih i srpskih čitaonica na tlu Austrije do sada je u literaturi poklanjano dosta pažnje, a relativno je slabije istraženo njihovo značenje u kneževini Srbiji, pa stoga treba skrenuti pažnju na knjigu koja je u cjelini posvećena tome problemu. Riječ je o djelu Desanke Stamatović »Čitališta u Srbiji u XIX veku«, Beograd 1984, koje je vrlo iscrpno i pregledno osvijetlilo specifičnu funkciju čitaonica kao društveno-političkih, obrazovnih i kulturnih centara u Srbiji u prošlom stoljeću.

Edicija »Čitališta u Srbiji u XIX veku« (str. 332, tvrdi uvez) rađena je seriozno, opremljena znanstvenim aparatom i koncipirana vrlo pregledno. Prvo veliko poglavlje, pod naslovom »Društveno-političke, ekonomske i kulturne prilike u Srbiji pred nastanak čitališta«, obuhvaća pregled opće društvene situacije u Srbiji od vremena ustanaka do formiranja prvih čitališta (Beograd, 1846), pri čemu je više pažnje poklonjeno području kulturne djelatnosti (kulturno-prosvjetni rad, štamparija i početak izdavaštva, osnivanje naučnog društva, razvoj biblioteka). Drugo poglavlje, »Nastajanje i razvoj čitališta u Srbiji«, osvrće se najprije na pojavu čitaonica u Evropi i u ostalim jugoslavenskim

zemljama, a zatim — po periodima — prati razvoj čitališta u Srbiji. Poglavlje koje slijedi posvećeno je historijatu pojedinačnih čitaonica, a nakon sažetka na njemačkom jeziku slijede »Prilozi«, vrlo iscrpni, s preglednim tabelama za pojedine godine (odnos čitaonica prema broju stanovnika i pismenih ljudi, pregled čitaonica s navedenim brojem članova te brojem glasila i knjiga kojima su raspolagale, geografska karta rasprostranjenosti čitaonica), priloženim pravilima osam čitališta te foto-kopijama originalnih pravila, registrima čitaonica, imena i periodičnih publikacija koje su čitališta primala. Pregled izvora (arhivi i biblioteke u Jugoslaviji i inozemstvu) i literature (370 jedinica) kojima se poslužila D. Stamatović, uz uobičajeni znanstveni postupak pozivanja na izvore i literaturu, potvrđuje temeljitost kojom je autorica prišla obradi teme.

Knjiga »Čitališta u Srbiji« shvaća čitaonice kao institucije koje su »objedinjavale funkciju društveno-političkog, obrazovnog (i andragoškog) i kulturnog centra« (Uvod, str. VII), pa je i cjelokupni njezin sadržaj mnogo širi od pukoga praćenja razvoja čitališta. Razlikujući se donekle od funkcije čitaonica naših naroda u okvirima Habsburške Monarhije, čitališta u Srbiji jedna su od sastavnica općega procesa učvršćivanja Srbije na putu njezina osamostaljivanja, te je autorica ukazala i na težnju mlade srbijanske građanske klase u usponu da stabilizira i učvrsti društvenu zajednicu u kojoj živi, izgrađujući je prema političkom i kulturnom obrascu organizacije u ondašnjih, u prvom redu evropskih naroda. Razvoj čitališta u Srbiji zanimljiv je stoga i za političku povijest, kao što — s druge strane — izravno u svoje okruženje obuhvaća i kompleksnu cjelinu kulturnoga života, od pitanja prosvjete i školstva, preko izdavaštva (postojeća i čitana periodika i knjige), do kulturnih institucija i organiziranosti te sfere društva u cjelini.

Djelo D. Stamatović izlazi iz problematike čitališta u Srbiji i šire, zahvaćajući u pregledu i pojavu te značenje čitaonica u ostalim našim krajevima. Mada u tome pogledu osnovne podatke može pružiti već i natuknica u Enciklopediji Jugoslavije, u knjizi »Čitališta u Srbiji u XIX veku« pruža se konkretnija mogućnost takve usporedbe, a zanimljivi su i neki relativno zapostavljeni i zaboravljeni podaci. Tako je, npr., za veze Srbije s ilirskim pokretom indikativno postojanje »Ilirske kasine« u Beogradu (1845) kao centra okupljanja grupe ljudi ponesenih idejama jugoslavenskog i sveslavenskog zajedništva. Isto je tako interesantna i mogućnost sagledavanja veza između tadašnjih jugoslavenskih zemalja preko periodičnih publikacija što su ih primala srpska čitališta; osim glasila iz Srbije i Vojvodine, na popisu se mogu naći i »Bosanska vila«, »Bosansko-hercegovačke novine«, cetinjski »Orlić«, »Glas Crnogorca«, »Crnogorac«, »Crnogorka«, slovenske »Novice«, »Slovenec«, »Slovenija«, »Slovenske novine«, »Slovenski narod«, a iz Hrvatske je stizao cijeli niz glasila: do 1848. god. npr. Gajeve »Novine« i »Danica«, »Gospodarski list«, »Slavenski jug«, »Priatelj puka«, pa čak i »Zagrebački katolički list«, a kasnije »Vijenac«, »Obzor«, »Pravo«, RAD JAZU, zadarski »Narodni list« i »Istina«, dubrovački »Slovinac«, glasilo istarskih Hrvata »Naša sloga«, itd.

Okolnostima oko osnivanja i razvoja čitališta posvećeno je najviše pažnje, te je geneza čitališta obuhvaćena u nekoliko perioda (1846—1848, zatim 1849—1858, te 1859—1880, i na kraju 1881—1900), od osnivanja »Srbskog čitališta u Beogradu«, preko jačanja čitaoničkog pokreta, do njegove stagnacije i odumiranja devedesetih godina. Rad čitaonica može se sagledati na primjeru

»Čitališta beogradskog«: članstvo, financiranje, nabavka periodike i knjiga, formiranje biblioteke, pokretanje raznih kulturnih akcija (stvaranje numizmatičke zbirke, pokretanje vlastitoga glasila, sudjelovanje u organiziranju pozorišta u Beogradu, organiziranje različitih kurseva i tečajeva, stvaranje berze i prvoga kreditnog zavoda u Srbiji, pomoć prilikom otvaranja ostalih čitaonica). Na isti je način prikazano djelovanje i značenje svake pojedine čitaonice, prema mogućnostima i potrebama sredina u kojima su otvarane — od organiziranja kulturnoga života, do interventnih akcija u društvenome životu općenito. D. Stamatović obradila je 79 čitališta, ispravljajući podatak u Enciklopediji Jugoslavije o 42 takve institucije, te naglasivši da ima indicija i o većem broju čitaonica, za koje nisu sačuvani arhivski podaci — kao što je to slučaj s radničkim čitaonicama organiziranim u okviru djelatnosti radničkih društava krajem osamdesetih i tijekom devedesetih godina. Istovremeno, autorica je skrenula pažnju i na to da je iz neposredne prakse čitaonica započeo i proces formiranja srpskog bibliotekarstva, što je također vrlo značajna činjenica.

U cjelini, dakle, »Čitališta u Srbiji u XIX veku« Desanke Stamatović vrijedan su doprinos poznavanju društvenoga života u Srbiji, a ne samo jednoga njegova segmenta. Autorica je jednom rečenicom obuhvatila višestruku ulogu čitališta, pa neka ona bude i ilustracija značenja same knjige posvećene tome problemu: »Čitališta su evoluirala od prvobitnog društva za čitanje novina, međusobnog sastajanja i razmene informacija, preko institucije za obrazovanje i prosvjećivanje naroda i kulturnih centara široko zainteresovanih za sakupljanje narodnog blaga i muzejskih vrednosti, podizanje pozorišta, pokretanje novina i jačanje biblioteka, do političkih centara angažovanih na buđenju i negovanju nacionalne svesti, pokretanju akcija za slobodu štampe i uvođenje reformi, davanju moralne i materijalne podrške borbi vojvođanskih Srba i okupljanju naprednih snaga oko ideje oslobođenja srpskog naroda od tuđinske vlasti.«

Mirjana Strčić

FILIP POTREBICA, OBRTI U GRADU POŽEGI I POŽEŠKOJ KOTLINI

Udruženje samostalnih privrednika, ugostitelja i prijevoznika Slav. Požega, Slavonska Požega 1985, 270 str.

Ova monografija, objavljena kao prilog 110-obljetnici moderne organizacije rada obrtnika požeškog područja, rezultat je višegodišnjeg rada autora i predstavlja jedinstven primjer istraživanja ovog segmenta gospodarskog života.

Monografija obuhvaća razvoj obrtničke proizvodnje u gradu Požegi, Požeškoj kotlini i djelomično u požeškoj županiji od kraja 17. stoljeća do danas. U uvodnom dijelu dan je osvrt na historiografiju o ovoj gospodarskoj grani, a potom su naznačene osnovne karakteristike razvoja obrta od 13. do kraja 17. stoljeća.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 19

ZAGREB

1986.

Izdavač: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan
MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ,
Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 1.000 đin

Izdavanje časopisa sufinansira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad
SR Hrvatske - VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu
SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja
poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informiranje SR Hrvatske
pod br. UP-547/2 — 84 — 1984.

RADOVI 19

Za izdavača
dr. *Nikša Stančić*

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

DAMIR AGIČIĆ, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
SANJIN BIŠCAN, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
dr. MIROSLAV BRANDT, Ul. socijalističke revolucije 73, Zagreb
mr. NEVEN BUDAK, Filozofski fakultet, Zagreb
IVO FICOVIĆ, Arhiv Hrvatske, Marulićev trg 21, Zagreb
KLARA FILIPOVIĆ, Šestinski vijenac 22, Zagreb
dr. TEREZA GANZA-ARAS, Obala socijalističke revolucije 8, Zadar
BORISLAV GRGIN, Baštijanova 54, Zagreb
dr. BOGUMIL HRABAK, Cara Uroša 6a, Beograd
IVAN JURIŠIĆ, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Krčka 1, Zagreb
mr. DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, Filozofski fakultet, Račkog 1, Sarajevo
mr. MARIJAN MATICKA, Filozofski fakultet, Zagreb
ANĐELKO MIJATOVIĆ, P. Togliatija 12, Susjedgrad, Zagreb
mr. FRANKO MIROŠEVIĆ, Zavod za prosvjetno-pedagošku službu, Zagreb
dr. ILIJA MITIĆ, P. Budmani 18, Dubrovnik
dr. IVAN OČAK, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Krčka 1, Zagreb
KREŠIMIR OREMOVIĆ, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
ZVONIMIR PAVIĆ, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
dr. DRAGUTIN PAVLIČEVIĆ, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Krčka 1
DUBRAVKA PEIĆ, Muzej Revolucije, Trg žrtava fašizma, Zagreb
mr. MIRJANA POLIĆ-BOBIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb
mr. ŠTEFANIJA POPOVIĆ, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
LJERKA RACKO, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
dr. MIRJANA STRČIĆ, Kumičićeva 42, Rijeka
mr. MLADEN ŠVAB, Jugoslavenski leksikografski zavod Zagreb
ELIZABET TAKAČ, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
mr. BOŽENA VRANJEŠ-ŠOLJAN, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Krčka 1
